

Renda pagesa i transformacions productives a la Catalunya del segle xvii

La trajectòria historiogràfica d'Eva Serra ve marcada per un començament dedicat a la història agrària, des de la tesi de llicenciatura presentada el 1967 sobre els preus del blat a la Barcelona del segle xiv fins a la tesi doctoral llegida el 1978 i publicada el 1988. Abans havia fet una incursió en la Guerra dels Segadors (1966), com a obra de divulgació.

La seva trajectòria la portà, progressivament, a deixar de banda la història agrària i a interessar-se per la història institucional i política. No obstant això, també quan analitzà la revolució catalana de 1640 (Serra, 1991*b*) o quan exposà les possibilitats de l'anàlisi dels processos familiars de corts (Serra, 2003*b*), la història agrària hi fou ben present: així, l'enfrontament i les tensions entre els braços baronials i el reial en les Corts del segle xvi i dels anys 1626-1632 les interpretà com un símptoma d'una societat agrària en transformació. La base econòmica, el pes de la feudalitat i l'estructura agrària de classes deixaren pas a la història institucional i política en els seus interessos historiogràfics. Una trajectòria de baix a dalt.

El pas d'una etapa a l'altra es pot resseguir en una entrevista al número 52 de *L'Avenç*, de 1982, on clarament assenyala la situació en què es trobava, políticament i historiogràficament. Els temes entorn del creixement econòmic havien quedat enrere. Les xifres i les corbes dels preus o de la producció la deixaven insatisfeta: «La societat feudal s'explica per xifres, però també per contradiccions socials que no s'expliquen sempre per la conjuntura, sinó per l'estructura [...]». Concloïa parlant sobre la complexitat dels segles moderns i, per avançar, deia: «Ara veig també la importància dels estudis polítics i institucionals.» (Anton, Carbonell i Soto, 1982, p. 64).

Eren moments de dubtes, d'esgotament d'un camp de recerca en el qual no s'hi sentia satisfeta. Albirava nous horitzons. I els destriava en el pròleg al llibre de Jordi Vidal Pla, *Guerra dels Segadors i crisi social*, escrit el 1983 i publicat el 1984, en què començava recordant l'interès per «uns fets històrics que d'alguna manera van ser l'instrument de la meua iniciació dins la història» (Serra, 1984, p. 9) i situava l'abast del treball en el marc dels debats de les revoltes pageses, però també plantejava que la referència de la pagesia no és la classe, sinó la comunitat, una comunitat diferenciada, però que s'identifica amb el bloc català resistent davant la fiscalitat de la monarquia, i en què la confrontació és sociopolítica, entenent el terme *política* en el sentit que tenia en aquell moment de formació de l'estat feudal modern.

Uns anys més tard, en un altre pròleg, en el qual presentava *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetud* (*Riudellots de la Selva*), de Joaquim M. Puigvert, publicat el 1986, feia referència a la història econòmica dels anys seixanta, de la qual havia begut, i assenyalava que havia oblidat aspectes jurídics o culturals (Serra, 1986b, p. 14):

Els números, fossin aquests expressió de volums demogràfics, de capacitat productiva, o de nivell de preus, ben sovint es van analitzar aïllats de la jurisdicció i del sistema cultural, i això quan es treballava en fets d'una societat on, si més no, la parròquia i la baronia eren la base de l'estructura de les relacions socials.

I, definitivament, en el pròleg a *La revolució catalana de 1640* (Serra, 1991a) i en el seu article «1640: una revolució política. La implicació de les institucions» (Serra, 1991b, p. 45-46), després de qüestionar la qualificació de les revoltes en funció d'una modernitat marcada per la centralització de l'Estat i la formació del lliure mercat, assenyalava que el pas de la revolta a la revolució es va produir amb la convocatòria de la Junta de Braços, les anomenades Corts de Pau Claris. I acabava amb una crida a canviar l'enfocament interpretatiu (Serra, 1991a, p. XIX):

Sovint la historiografia ha vist blocs unívocs allà on no n'hi havia: el de la monarquia i els municipis o el braç reial o popular enfront d'institucions, d'una banda, el d'institucions medievals «feudals» i l'aristocràcia, de l'altra. La revisió d'aquest esquema que identifica progrés social i Estat no data d'avui. El debat entorn de la revolta rural ha contribuït decisivament a replantejar-se el caràcter de l'anomenat Estat modern en posar en relleu, per exemple, els aspectes de redistribució en favor de l'aristocràcia feudal, de la punició fiscal estatal els segles XVII-XVIII. Però som lluny encara d'una interpretació històrica global (social i política) de les lluites institucionals contra la consolidació d'un Estat aliè i cada vegada més fort.

I aquell mateix curs 1991-1992, la direcció definitiva de les seves recerques ja quedava centrada en les Corts i la Generalitat. Les matèries que impartia, amb la presència ocasional de Núria Sales com a professora visitant, en el nou curs de doctorat a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives eren prou evidents: la Generalitat de Catalunya després de 1653 i Catalunya després de la Guerra de Separació, com ho seria, també, poc més tard, la formació del grup de corts d'època moderna, que s'ha dedicat a transcriure i estudiar els processos familiars dels braços, des de les primeres reunions el juny de 1992 fins a l'atorgament del primer ajut, el 1994, i la publicació del procés del braç reial de la cort des de 1585 fins al 2001.

Vist des del present, ens trobem davant una evolució que va des de l'estudi de la base productiva i les relacions de classe fins al funcionament institucional del sistema polític català dels segles XVI i XVII. Havia establert, inicialment, el marc secular de l'economia rural per situar la Guerra dels Segadors. Des dels anys vuitanta i principis dels noranta, el funcionament del sistema institucional català durant el segle XVI, Corts i Generalitat, i, darrerament, la segona meitat del segle XVII (1640-1714) esdevindrien el terreny d'anàlisi de les institucions i els conflictes amb la monarquia (Serra, 2018).

EL MARC DE LA RECERCA DE LA SOCIETAT RURAL CATALANA DEL SEGLE XVII: SENTMENAT (1973-1978)

Eva Serra elabora la que serà la seva tesi doctoral entre 1973 i 1978, presentada l'abril de 1978 a la Universitat de Barcelona, dirigida per Emili Giralt, amb el títol *La societat rural catalana del segle XVII: Sentmenat, un exemple local del Vallès Occidental (1590-1729)*.

Ho feia en un marc historiogràfic en què la recerca en història agrària catalana era gairebé un erm. La ressenya d'Emili Giralt (1962) a *Índice Histórico Español* havia marcat el punt d'arrencada, i, de 1960 a 1973, gaires canvis no hi havia hagut. Així es posà de manifest en l'estat de la qüestió presentat per Eva Serra i Ramon Garrabou al 1r Col·loqui d'Història Agrària, l'any 1978, per bé que publicat el 1983 (Garrabou i Serra, 1983). A més, i això seria una constant en la seva obra, deixava clar que la ruptura historiogràfica de la Guerra Civil va impedir «de familiaritzar-nos amb estudis com els de Carreras Candi sobre l'emfiteusi o d'Anguera de Sojo sobre els masos rònecs, unes bones pautes que van haver de ser un descobriment més que no pas un punt de partida» (Serra, 1988a, p. 17). Davant d'aquest buit, els seus referents foren Pierre Vilar i Ramon Garrabou.

Inicialment pretenia estudiar la base social i econòmica de la Guerra dels Segadors. El punt de partida depassava, de llarg, l'estricta marc català, per situar-se en el que eren els debats historiogràfics del moment: el debat entorn de la crisi del

segle XVII, el de la transició del feudalisme al capitalisme, la controvèrsia sobre l'origen de les revoltes pageses i, finalment, el debat del delme com a indicador de la producció agrària. El debat de Brenner arribaria més tard, i les aportacions d'Eva Serra servirien per posar de manifest que l'esquema aplicat per Robert Brenner, en què establia l'analogia entre Anglaterra i Catalunya, amb llibertat pagesa després de la Sentència arbitral de Guadalupe i gran propietat, no acabava de quadrar, com va posar de manifest Jaume Torras (1983).

Les pretensions inicials d'estudiar les bases socials i econòmiques de la Guerra dels Segadors, però, van topar amb la realitat dels arxius. Es trobà amb un buit documental del període 1640-1652, i per analitzar la revolta tampoc no disposava de documentació suficient (Serra, 1988a, p. 20):

[...] és el tipus de material localitzat el que en darrer terme dicta l'enfocament i les característiques del treball a portar a terme. Aquest material no em permetia fer de la revolta el centre d'anàlisi, però com a contrapartida em permetia una aproximació a les condicions socials i econòmiques del Principat en el curs del segle XVII sobre la base d'exemples limitats per la manca d'homogeneïtat documental, les llacunes i el localisme geogràfic.

Per avançar en la recerca cal estudi, reflexió i coneixement de les fonts. I Eva Serra les coneixia i posaria molt d'èmfasi en tota la seva trajectòria a obrir nous camps de recerca, donar a conèixer noves fonts i llegir-les d'una altra manera, començant, d'una banda, pels arxius patrimonials: l'arxiu Sentmenat, que li permeté situar les contradiccions socials i els factors de diferenciació pagesa i que amb Esteban Canales van començar a descriure, i el del baró d'Esponellà, que ja Pierre Vilar havia utilitzat, i de l'altra, pels fons de monacals (els llibres de despeses del convent de Sant Agustí de Barcelona li permeteren confeccionar una corba de preus) i els de la catedral de Barcelona (els arrendaments de drets senyorials d'algunes de les seves institucions: Caritat, Pia Almoina i Aniversaris comuns). Va ser pionera, a Catalunya, en l'ús d'aquestes fonts: unes li proporcionaven dades comptables; altres, les contradiccions del sistema, la justícia de baró i, en el cas Sentmenat, l'exercici de l'imperi.

El terreny, ja ho hem dit, era un erm. Eva Serra en va obtenir la cessió d'ús, emfitèutica, si es vol, per arrencar-lo i posar-lo en conreu. Abans, però, va caldre desbrossar, ja que no hi havia eines de descripció suficients. Durant anys, per exemple, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), l'inventari «d'ús» redactat per Eva Serra i Esteban Canales ha estat la manera d'accedir al fons Sentmenat, i encara ara sol ser més útil que l'inventari arxivístic existent.

En la seva recerca va establir un diàleg constant entre les fonts i la historiografia: la catalana, la recent i l'anterior (sobretot Pierre Vilar, el Granollers de Dantí o

les quatre comarques de Montserrat Duran), i l'anterior a 1936 (Serra, 1986b, 1989a), i l'europa, especialment la que treballa en la mediterrània: la Castella de García Sanz, Anes, Le Flem, Llopis, Yun; la València de Casey; el Llenguadoc de Le Roy Ladurie; la Provença de Baehrel, i la Sicília d'Aymard. En general, les grans tesis de la història rural francesa (Goubert, Jacquart) són ben presents per a la seva comparació. És aquí quan el marc local, Sentmenat, s'entén situat en el marc general, mediterrani i europeu.

D'aquesta recerca, abans i tot que presentés la tesi, en va publicar l'«Evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els segles xvii i xviii. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat», a *Recerques* (Serra, 1975) i, una mica més tard, en el primer número d'*Estudis d'Història Agrària*, «Consideracions entorn de la producció i la productivitat agrària de la Catalunya del segle xvii» (Serra, 1978) i, encara, dos treballs més de referència abans de publicar la tesi: «El règim feudal català abans i després de la Sentència arbitral de Guadalupe», a *Recerques* (Serra, 1980a), una referència historiogràfica per a tota interpretació del plet remença, el 1980 i encara ara, i «Per una cronologia i una interpretació de la crisi del segle xvii», en el volum col·lectiu *Terra, treball i propietat* (Serra, 1986a). Aquest darrer ofereix una visió crítica i matisada a la interpretació de Pierre Vilar, segons la qual la Guerra dels Segadors va ser «una reacció política d'una regió pròspera contra les repercussions de la decadència», i també a les conclusions de Montserrat Duran, les quals són estudiades i presentades d'una manera diferent: són revisades.

Durant gairebé deu anys, la tesi inèdita va ser present en la historiografia catalana. Era l'obra de referència del segle xvii. Molts eren els que la consultaven i tots esperàvem la seva publicació. «De 1978 ençà», escriu Núria Sales al pròleg, «han estat fets molts manlleus, de detalls factuais, de la inèdita tesi (s'han arribat a incloure, en un manual destinat a les escoles, els rendiments de collites que es troben en ella) i no prou en matèria d'orientacions i pistes [...]». Finalment, l'any 1988, apareixia a Crítica amb el títol: *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle xvii: Baronia de Sentmenat 1590-1729* (Serra, 1988a). En el títol, desapareixia «la societat rural catalana» per deixar pas a un «pagesos i senyors», probablement més vendible i més cridaner, però menys real. Hi ha en el llibre moltes varietats de pagesos, i el concepte de diferenciació pagesa és un tema freqüent en el text; com també la diferenciació entre senyors, amb diversitat de graus d'aplicació de l'imperi, situacions econòmiques diferents, amb més o menys poder de detracció de la renda pagesa, i sotmesos a més o menys endeutament. Es presentava, amb una adaptació al format de llibre, alleugerit de taules, tot i que sovint, en nota a peu de pàgina, es troben referències que remetien al treball original.

El fet de publicar-lo deu anys després li permet incorporar moltes referències a recerques que començaven o que tot just s'acabaven de presentar com a tesina.

Eren alumnes seus, molts dels quals havien llegit la tesi i havien seguit els suggeriments plantejats. Aquesta ha estat una constant en la producció escrita d'Eva Serra, sempre atenta a les darreres recerques, fins i tot les d'aquells que s'hi iniciaven, i també als treballs de curs inèdits, que no s'han acabat publicant mai.

RENDA PAGESA I TRANSFORMACIONS PRODUCTIVES

L'anàlisi de l'evolució de la producció i l'establiment de les conjuntures agràries eren objectius recurrents en els estudis agraris clàssics. En els primers anys seixanta B. H. Slicher van Bath proposava de fer una enquesta internacional a partir de l'evolució de la relació entre llavor i collita, *yield ratios*, i a França, una mica més tard, Joseph Goy i Emmanuel Le Roy Ladurie plantejaven una altra enquesta amb els delmes com a indicador de la producció i l'evolució de les collites.

Malauradament, les fonts catalanes poc poden oferir sobre la relació entre llavor i collita, ja que la cessió en arrendament, sovint sense participació del propietari en les despeses de l'explotació, no ho fa possible; d'altra banda, el delme en espècie no sol trobar-se amb freqüència i, en canvi, abunden els delmes, juntament amb altres pagaments, censos i pagaments proporcionals a la collita, com ara tasques i braçatges, arrendats en pública subhasta, tal com ja Pierre Vilar havia ensenyat per als arrendaments del patrimoni reial del segle XVIII i tal com Montserrat Duran estudiaria en la seva recerca sobre els anys compresos entre 1500 i 1800.

Per estudiar la producció, Eva Serra utilitzà dades de delmes del Barcelonès i del Baix Llobregat i també de producció de Sentmenat. Feu una crítica a les fonts, indispensable per poder resseguir les dades, no sempre abundants. Tot i amb això, la imatge que acabà per donar oferia una proposta d'acord amb la bibliografia europea.

Les dades de producció apuntaven per al Barcelonès i el Baix Llobregat un augment de la producció de llegums: es passava del 8,86 % del total de la producció abans de 1626 a un 12,70 % entre 1639 i 1719; alhora assenyalava la substitució del mestall pel blat i de la civada per l'ordi, sens dubte, per la clara producció per al mercat urbà. En canvi, a Sentmenat, el mestall acabà per imposar-se al blat a partir de 1690 i els llegums van anar a la baixa. Hi havia, sens dubte, divergència de comportaments de la producció. El creixement de lleguminoses, especialment de faves, l'explicava com a resultat del retrocés del guaret. El llevador de l'ardiaconat, amb tres anys de collites (1622-1624), i els del deganat, amb més dades, permeten afirmar amb rotunditat el retrocés del guaret, sense que es puguin establir més que hipòtesis sobre les rotacions, en les quals s'aprecia la substitució del guaret per la producció de grans i lleguminoses.

Quant a la cronologia de la producció agrària, partia d'unes dades altes del segle XVI, que no s'aconseguien en el segle XVII, segle que considera de producció estacionària. Amb tot, apuntava una disminució de la producció en els primers anys del segle XVII, sobretot en les dècades de 1620 i 1630, abans de la crisi de 1640. Una caiguda que es mantindrà fins als anys setanta. A partir de 1670 i de 1680, la divergència, altra vegada, de dades de producció entre el Barcelonès i el Baix Llobregat, amb creixement de llegums i baixa de la producció de grans, i Sentmenat, en què cau tant la producció de grans com de llegums, l'explicava pels canvis que es produïren en la composició dels conreus. En el cas de Sentmenat, des del darrer quart del segle XVII i fins al primer quart del segle XVIII augmentaren els establiments de terra, sobretot per plantar vinya.

Així doncs, allò que inicialment podia semblar una caiguda de la producció, de cereals, sobretot, en realitat era un canvi en la composició dels conreus i les collites. Per tant, no hi hagué una caiguda de la producció. Donava la raó a Georges Frêche, hipercrític amb el delme com a indicador de la producció, però sobretot demostrava que calia actuar cautament per no caure en errors interpretatius. Mètode, per davant de tot; crítica de les fonts, sempre.

L'establiment de les etapes de la producció agrària donaren pas a l'estudi de la societat pagesa. La consistència d'una important pagesia de mas, sobretot a Sentmenat, a diferència del Baix Llobregat i el Barcelonès, on el domini útil estava en mans de població urbana, de patriciat, però també de convents i monestirs, portà Eva Serra a estudiar la dimensió del mas, a considerar si les deu hectàrees era una superfície suficient per a una família pagesa, amb la dificultat de no poder quantificar les terres no productives (boscos, sobretot, però també terres de pastura).

La realitat pagesa canvià durant la crisi del segle XVII. El mercat de terres es mostrà actiu, més en la via dels establiments i subestabliments que en les vendes de terra, llevat de les vendes a carta de gràcia que denotaven la presència de l'endeutament pagès, accentuat en el període 1620-1640 i que es veié potenciat per la singular pressió fiscal dels anys quaranta, però també per mecanismes lligats a la reproducció de la unitat productiva, en què la política matrimonial podia tenir contrapartides no desitjades, a banda de contingències derivades de la biologia atzarosa. Tot plegat apuntava fortes dificultats, però amb etapes de creixement dels masos: engrandiment d'uns, desaparició d'altres. I, durant el darrer quart del segle XVII, especialment a partir de 1690, hi hagué canvis en l'estructura dels conreus. Eva Serra qualificava el període com de redreçament, sense superar els nivells de producció de finals del segle XVI i, en molts casos, tampoc els d'inici del segle XVII; però també com d'un període d'una certa especialització, cap a la vinya en el cas de Sentmenat i el Vallès, que tot just preparava el canvi cap al segle XVIII.

DE LA PRODUCCIÓ A L'ESTRUCTURA AGRÀRIA DE CLASSES: L'EXEMPLE DE SENTMENAT

La baronia de Sentmenat li serví de marc per estudiar l'estructura agrària de classe. Un Sentmenat marcat pel mas com a unitat de producció, que arribava al segle XVII com a resultat d'un procés d'aglevament de masos, alguns dels quals rònecs (la referència a Anguera de Sojo és evident), en el que era un clar procés de concentració, abans que, en acabar el segle, s'iniciés un procés de disgregació en forma d'establiments o subestabliments, a rabassa morta, per plantar vinya, a canvi d'un cens fix i un contracte a llarg termini. És així com s'explica la disminució del delme de cereals de finals del segle XVII i principis del segle XVIII, no atribuïble a una disminució de la producció, sinó a un canvi en l'estructura d'aquesta producció. D'altra banda, encara que no tots, molts dels rabassers, com a resultat del sistema d'herència única, eren fills cabalers dels masos, al costat d'altres artigaires, que s'acostaven als masos, àvids de terra, per arrencar i plantar.

És en el marc d'aquesta societat de masos que Eva Serra analitzà la crisi del segle XVII. El cas concret deixava pas a una resposta al problema general, en què es posava de manifest que la crisi del segle XVII era «un moment de la diferenciació social al si de la pagesia» (Serra, 1988a, p. 329), amb un seguit de factors que venien a trencar l'equilibri de l'economia pagesa: alguns d'ells interns a la unitat d'explotació (inherents a la reproducció de l'explotació) i d'altres derivats de la fiscalitat, que es distribuïa a l'interior de la universitat pagesa, mentre que era sobre el domini útil que queuia la tributació.

I en la dinàmica del crèdit i de l'endeutament, explicada per Enric Tello o Llorenç Ferrer, entrà de ple en l'explicació del mercat de la terra. Primer eren vendes a carta de gràcia, sobretot en els primers anys del segle XVIII, i després a perpetuïtat. També estudià la cessió de masos en règim de masoveria, de la mateixa manera que ho feu el baró de Sentmenat: simplement per una qüestió econòmica, perquè era la millor manera d'obtenir la renda.

Al Sentmenat del segle XVII, hi trobà una societat rural establerta, tot i que no immòbil, amb senyors útils de masos que cedien el mas a masoveria, alhora que parcel·la a parcel·la l'oferien a cabalers de mas esdevinguts rabassers, en un procés que aniria a més en el segle XVIII. Si aquesta era la imatge que trobava, no era menys interessant la reflexió que formulava. Ja que el procés del segle XVIII el teníem conegut, calia anar enrere i veure-ho en el segle XVI i abans, i plantejava «la necessitat urgent que hi ha d'estudiar les classes socials al camp en el començament del procés històric vers la diferenciació social pagesa, amb el benentès que els inicis són força anteriors al segle XVI» (Serra, 1988a, p. 367). Suggestia un ampli camp de recerca. Tot just alguns estudis començaven a identificar els masovers, els jornalers i aquest col·lectiu ingent de «treballadors», al costat dels petits emfiteutes i subemfi-

teutes, rabassaires alguns, que disposaven d'una o dues parcel·les de terra. Sota el concepte de pagesia, o de comunitat pagesa, hi havia una pluralitat de situacions i de geografies, com també passava entre els senyors útils i propietaris de masos a la Catalunya Vella. Tota aquesta diversitat de geografies i de pagesies eren tingudes en compte en la síntesi per a la *Història agrària dels Països Catalans* (Serra, 2008a), en què incorporà treballs específics sobre Ciutadilla o Maldà.

CONCLUSIÓ

Amb la tesi doctoral publicada, Eva Serra esdevé la referència historiogràfica de la societat rural catalana dels segles XVI i XVII. No d'una altra manera s'entendria que Emili Giralt li encomanés la coordinació del volum dedicat a la història moderna de la *Història agrària dels Països Catalans*. Per estudiar la crisi del segle XVII va anar enrere per poder entendre la magnitud de l'aturada de 1590-1630, abans que la guerra i la postguerra atuessin la producció (1640-1660). I fou en la recuperació productiva dels setanta i vuitanta, per al Sentmenat, el Baix Llobregat i el Vallès, quan es produí la diferenciació social dins la comunitat pagesa. Els senyors útils i propietaris de masos, alguns d'ells remences en el segle XV, van anar engrandint el mas, abans que el comencessin a subestablir en parcel·les petites a rabassa morta. Eren emfiteutes originaris, quasi propietaris, que subestabliren terra a una gernació de treballadors, alguns sorgits dels masos, altres vinguts de fora a buscar terra per treure-li fruit, a còpia de suor i treball (què fan si no els boigaires). Una part d'aquesta terra l'havien de cedir indefectiblement al vell senyor útil i propietari del mas o al baró de Sentmenat, que actuava també com a senyor útil, alhora que podia seguir percebent delmes o parts de delmes i lluïsmes de les transaccions del domini útil.

La societat feudal, l'economia rural, en el cas de Sentmenat, se'ns presenta com un laboratori d'anàlisi apropiat per posar de manifest tendències de producció, però també contradiccions d'una societat rural i, sobretot, pagesa, que distava molt de ser immòbil i que preparava una nova etapa de transformacions; unes transformacions que en el segle XVIII simplement s'ampliarien i s'eixamplarien, però que havien estat preparades abans.

La vàlua del treball d'Eva Serra és innegable, pel que aporta i pel que suggereix. I em sembla que és aquí on resideix el gran mèrit de la seva tesi i dels articles que giren entorn de la producció, la renda i la societat rural. El mestratge queda. Els que l'hem tingut per mestra hem de seguir treballant per esbrinar els complexos mecanismes de la societat i les seves contradiccions internes, dels segles XVI i XVII, però també del segle XXI. És la principal lliçó que ens ha deixat.

PERE GIFRE RIBAS